

İslam Bilginlerinin "Seneviyye" Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımları

*Hidayet IŞIK**

ABSTRACT

Approaches of Islamic Scholars to the Dualistic Religions and Sects Under the Name of 'Thanawiyya'

In the History of Religions, dualistic religions and sects are important as well as the monotheistic and polytheistic religions. This kind of religious thought is particularly impact on the Persian religions. The concept of Thanawiyya/Dualism, as a theological/religious doctrine, was held most strongly by the Manichaeism and also by the Zoroastrianism and some other religions and sects. In the dualistic idea, there are two principles or powers; good and evil, light and dark, God and Devil. Islamic scholars presented us some valuable informations about dualistic religions and sects; for example about Zoroastrianism, Manichaeism, Mandeian religion, Mazdakism, Bardesanesism and Marcionism. This article deals with their opinions and informations on these religions and sects in general.

Keywords: *Thanawiyya, Dualism, Zoroastrianism, Manichaeism, Mandeians, Mazdakism, Bardesanes, Marcionism*

GİRİŞ

Dinler Tarihinde, monoteist ve politeist dinler yanında çift kutuplu Tanrı anlayışına ve ikili dünya görüşüne sahip dualist dinler de önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle İran menşeli dinler üzerinde etkisini gösteren bu dini anlayış, insanlığın dini-kültürel tarihinde önemli rol oynamıştır. Örneğın; önde gelen dualist dinler arasında zikredilen Maniheizm, Aziz Augustinus'ın (354-430) Manihest geçmişi ve bir zamanlar Hıristiyanlığı ciddi manada tehdit etmesi sebebiyle bu din açısından da önemli olan dinlerdendir. Bunun yanında Mecusilik ve Maniheizm, bazı Türk boylarının tarihte kabul ettiğı dinler arasında bulunması dolayısıyla Türk Tarihi açısından da önem taşımaktadır.

İslam bilginleri, genel bir sınıflandırmayla İlahi Dinler olarak isimlendirdikleri Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam ile birlikte diğeri dinler hakkında da değerli bilgiler vermişler, bu arada dualist dinler ve mezhepler üzerinde de kayda değer görüşler ileri sürmüşlerdir.

* *Yrd.Doç.Dr.*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

İslam bilginlerinden her birinin bu dinler ile -hatta bunlardan sadece birisi ile- ilgili verdiği bilgilerin değerlendirilmesi müstakil bir makale -ve hatta tez- olabilecek niteliktedir. Bu yüzden bu makalemiz, Maturidi (ö.333/944), Makdisi (ö.355/966'dan sonra), Mes'udi (ö.346/957), Malati (ö.377/987), İbnü'n-Nedim (ö. 385/995), Bakillani (ö.403/1013), Bağdadi (ö.429/1037), Biruni (ö.453/1061), İbn Hazm (ö.456/1064), Cüveyni (ö.478/1085), Ebu'l-Meali (ö.485/1092'den sonra), Neseфи (ö.508/1115), Şehristani (ö.548/1153), Fahrü'r-Razi (ö.606/1209) gibi İslam dünyasında yetmiş önde gelen İslam bilginlerinin ve Dinler tarihçilerinin "Seneviyye" adı altında verdiği bilgilerin ana hatlarıyla genel bir değerlendirilmesi üzerinde olacaktır.

SENEVİYYE/DUALİZM

Özellikle Maniheist ve Mecusi anlayış tarafından savunulan senevi/dualist görüş, temelinde birbirine irca edilemeyen iki ayrı varlığın, iki prensibin veya iki cevherin varlığına dayanmaktadır. Felsefede Eflatun'un madde ve misal alemi, Aristo'nun kuvve ve fiili, Kant'ın nomen ve fenomen alemi dualist bir anlayışın ürünüdür.¹ Tarih ve Din fenomenolojisi disiplinlerinde de Dualizm, dünyanın varlığının temelinde iki ana sebep olduğunu kabul eden bir doktrin olarak tanımlanır.²

Dualizm, en temel anlamıyla, ya iyi ve kötünün savaş yeri olarak dünyanın izahı, ya da ruh ve madde içindeki insan tabiatının anlaşılması için kullanılır. Birincinin klasik misali Zerdüştlük, ikincinin en üst şekli Maniheizm'dir. Çünkü Mecusilik dünyayı iki zıt gücün savaş yeri olarak, Maniheizm de vücudu hem kötü, hem de temiz olan ruhu kirletici bir unsur olarak kabul etmiştir. Dualizm ikinci anlamda Samsara fikrinde, Upanişatlar'da da kendisini göstermektedir. Şeytan fikrine sahip Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in de birinci anlamda dualist izler taşıdığı söylenmiştir.³

Dinler Tarihi açısından Dualizm, orijinal ve ayrı bir din olmaktan ziyade, Monoteizm'in bozulmuş bir şekli olarak gözükmektedir. Dualist dinlerin ortaya çıkışı, kötülük problemi ile ilgilidir. İyilik, güzellik, merhamet ve rahmet sıfatlarıyla bezenmiş Tanrıyı kötülüklerden tenzih etmek için, onun yerine bu kötülükleri yaratan ve işleyen başka bir sebebin bulunması gerektiği düşünülmüştür. Bu sebebin de, Tanrının karşısında, Tanrı gibi ezeli olan ve Tanrının baş edemediği, onun kudretini sınırlayan bir sebep olması gerektiği kabul edilmiştir. Bu durumda Dualizm, Politeizm'in küçülmüş bir şekli değil, Monoteizm'in bozulmuş bir şeklidir.⁴

1 S.Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, "Dualizm", Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, s.77-78

2 Ugo Bianchi, *"Dualism", Encyclopaedia of Religion*, Ed.M.Eliade, New York 1987, IV.506

3 S.G.F.Brandon, *Dictionary of Comparative Religion*, "Dualism", Great Britain 1970, s.250

4 Ebu'l-Meali Muhammed b.Ubeydillah, *Beyanu'l-Edyan*, Arapça trc. Yahya el-Haşşab, Camiatu'l-Kahire, Mecelletu Külliyyeti'l-Adâb, C: XIX/I, Kahire 1958, s.27-28; ERazi, *Muhassal Efkarü'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhirin mine'l-Ulema ve'l-Hukema ve'l-Mütekellimin*, Tah., S.Duğaym, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut 1992, s.133; H.Rousseau, *Dinler*, Çev. Osman Pazarlı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s.59

İslam bilginleri, Seneviyye'nin alem ve Tanrı görüşü konusunda birbirleriyle paralel görüşler ileri sürmüşlerdir. Şehristani'ye göre Seneviyye, iki temel prensibe inanır. Mecusilerin hilafına, hem nurun, hem de zulmetin ezeli ve kadim olduğunu söyler. Nur ve zulmet kıdemlikte eşittir. İhtilaf cevher, tabiat, fiil, mekan, cins, beden ve ruhlardadır.⁵ Görüldüğü gibi Şehristani, Mecusileri Senevilerden ayırmaktadır. Aynı ayırımı Bağdadi de yapmakta, Seneviler ve Mecusilerin, bütün iyiliklerin yaratılmasını Allah'a, kötülüklerin yaratılmasını da Şeytan'a nisbet ettiklerini söylemektedir.⁶ Mecusilere göre Hürmüz kadim, Ehrimen hadistir. Seneviyye ise her iki yaratıcıyı da kadim kabul etmektedir. Bu yaratıcılardan biri Nur, diğeri Zulmettir. Hayır ve fayda Nurdan, kötülük ve zarar Zulmetten doğmuştur.⁷ Nesefi de Seneviyye'ye göre kainatta iki ezeli aslın bulunduğunu, alemin bunların karışımından oluştuğunu, bütün hayır ve iyiliklerin nura, bütün şer ve kötülüklerin de zulmete izafe edildiğini belirtir.⁸ Ebu'l-Meali'nin bu konudaki ifadeleri de Şehristani ve Bağdadi ile uygunluk arz etmektedir.⁹

Görüldüğü gibi genel anlamıyla senevi/dualist anlayış, nurun da zulmetin de kadim olduğunu, Mecusi dualizmi ise nurun kadim, zulmetin hadis olduğunu söylemektedir.¹⁰ İşte İslam kaynakları, Mecusi dualizmini diğer dualistik görüşlerden, özellikle de Maniheist dualizmden bu şekilde ayırmaktadırlar.

İslam bilginleri eserlerinde, senevi dinlerin ve mezheplerin tasnifine de yer vermişlerdir. Maturidi'ye göre Seneviyye; Menaniyye, Deysaniyye, Merkuyniyye ve Mecusiyye'dir.¹¹ Makdisi'ye göre ise Seneviyye kavramı, iki

5 Muhammed b.Abdilkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tah. Muhammed Seyyid Geylani, Kahire 1386/1976, I.244

6 Abdulkahir b.Tahir el-Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak, Mezhepler Arasındaki Farklar* adıyla trc., E.R. Fiğlalı, Kalem Yayınları, İstanbul 1979, s.253

7 Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.261, 308, 333

8 Ebu'l-Muin Meymun b.Muhammed en-Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille fi Usul'i'd-Din*, Tah. ve Ta'l. Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, I.132

9 Ebu'l-Meali Halife Me'mun ile dualist görüşe mensup bir bilgin arasında geçen bir tartışmadan da söz etmiştir. Buna göre dualist bilgin şöyle demiştir: "Ben hayır ve şer, nur ve zulmet, temiz ve kirli şeyler için yaratıcının gerekli olduğunu görüyorum. Ancak bu zıt şeylerden her biri için ayrı bir yaratıcının olması, üzerinde tartışılmayacak şeylerdendir. Çünkü akıl, yaratıcının hayrı yarattığını, sonra aynı şekilde şerri de yarattığını kabul etmez". "Yaratıcı ikidir, hayrın yaratıcısı ve şerrin yaratıcısı. Her birinin fiili ve işi bellidir. Hayrı yaratan şerri, şerri yaratan da hayrı yaratamaz". Memun adama şunu sorar: "Her ikisi de kendi fiillerinde kudretli midir, aciz midir?". Adam, her ikisinin de kudretli olduğunu, yaratıcının kesinlikle aciz olamayacağını söyler. Memun her ikisinin de diğerine karşı bir gücünün olmadığını söyler. Bunun üzerine Memun, her ikisi için de acizliğin ortaya çıktığını, halbuki Tanrı için acizliğin caiz olmadığını, böyleyse dualist/senevi anlayışın batıl olduğunu söyleyerek adamı ilzam eder. Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.27-28

10 Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.253,261; İmamı'l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî,, *eş-Şamil fi Usul'i'd-Din*, Tah. Helmut Klopfer, Daru'l-Arab, Kahire 1988/1989, S.118; Ebu'l-Maali, *B.Edyan*, s.27; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244; M.Ferid Vecdi, *Dairetü Maari-fi'l-Karni'l-İşrin*, Kahire 1386/1967, VIII.453

11 Ebu Mansur el-Maturidi, *Kıtabu't-Tevhid*, Tah.Fethullah Huleyf, Daru'l-Cemaati'l-Misriyye, İskenderiyye trz., s.157-176

veya daha çok prensibe inanma ya da Tanrı ile birlikte başka kadim/ezeli varlıklar kabul etme şeklindeki bütün din, inanç ve anlayışları içine alır. Dolayısıyla kapsamı oldukça geniş bir kavramdır. Makdisi, “el-Edyanu’s-Seneviyye” adı altında çok çeşitli inanç guruplarını sıralamaktadır. Maneviyye/Maniheizm, Deysaniyye, Mahâniyye, Sümeniyye/ Budizm, Markuniyye, Kabaniyye, Sabiyye, Makdisi’nin Seneviyye içinde kabul ettiği fırkalardandır. Berahime ve Mecusilerin çoğunluğu da ona göre aynı kategori içinde değerlendirilmek durumundadır. Senevi inanç alanı içinde cüsse, cevher ve fezaya inananlar da vardır. Makdisi yine, dört unsura inanan veya bunları beşe çıkaran tabiatçı filozofları da senevi dinler çerçevesinde değerlendirir.¹² Nesefi, Senevilerden Maniheizm, Deysaniyye, Markuniyye olarak üç fırka şeklinde bahseder.¹³ Şehristani de, Maneviyye/Maniheizm, Mazdekiyye/Mazdekizm, Deysaniyye, Markuniyye, Kevneviyye, Sıyamiyye ve Tenasuhiyye’yi Seneviyye içinde zikreder.¹⁴ Razi’ye göre ise Seneviyye, İtikadat’ındaki tasnif ışığında Maneviyye/Maniheizm, Deysaniyye, Markuniyye ve Mazdekiyye/ Mazdekizm olmak üzere dört fırkadan ibarettir.¹⁵

Görüldüğü gibi senevi dinlerin ve fırkaların sınıflandırılması çok çeşitlilik arz etmektedir. Ancak İslam alimleri bunların hepsi hakkında açıklayıcı bilgi vermemişler, bazılarının sadece isimlerini zikretmişlerdir. Bu yüzden biz, haklarında kaynaklarda bilgi verilen, önde gelen dualist dinler ve mezhepler üzerinde duracağız.

1. DUALİST DİNLER

a. Mecusilik

İslam kaynaklarında genelde Zerdüştilik veya daha çok Mecusilik olarak geçen bu din, mensuplarının ibadetlerinde kullandıkları “ateş kültü”nden ötürü Müslüman bilginler tarafından “Ateşperestlik” olarak da adlandırılmıştır.¹⁶ Mecusilikten Kur’an’da yalnızca bir ayette ve sadece ismen söz edilmiştir.¹⁷

Şehristani, asıl isminin Dağdaveyh olduğunu söylediği ve Zerdüş b.Yurşeb olarak bahsettiği Zerdüş’tün, Keştâseb b.Lehrâseb zamanında ortaya çıktığını, babasının Azerbaycan’lı, annesinin Rey’li olduğunu söylemektedir.¹⁸ Diğer İslam kaynakları da Zerdüştiliğin yayılmasının Beştasef (Keştasef-Biş-tasp) tarafından olduğunu bildirmektedirler.¹⁹ Batılı kaynaklar ve onlardan

12 Mutahhir b.Tahir el-Makdisi, *Kitabu’l-Bed’u ve’t-Tarih*, Neşr. Clement Huart Mektebetü’l-Müsenna, Bağdat 1907, IV24

13 Nesefi, *Tabıratu’l-Edille*, I.132 vd.

14 Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, I.244-253

15 Razi, *İtikadâtü Fırakı’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*, Neşr. Ali Sami en-Neşşar, Daru’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut 1402/1982, s.88-89

16 E.Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s.124

17 Hac 17: “İnananlar, Yahudiler, Sabiiler, Hristiyanlar, Mecusiler ve (Allah’a) ortak koşanlar. Allah kıyamet günü bunlar arasında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah, her şeye şahittir”

18 Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, I.236

19 Örnek olarak bkz., Razi, *İtikadat*, s.86; A. Abdulvahid Vafi, *el-Esfaru’l-Mukaddese fi’l-Edyani’s-Sabika li’l-İslam*, Kahire trz., s.151-155

iktibasla yerli kaynaklar da ittifakla Vishtashpa (Hystaspes) adlı kral tarafından yayıldığını ifade etmektedirler.²⁰ Beştasef ve Vishtashpa arasındaki benzerlik, bizi, bu iki ismin birbirinden farklı okunuştaki aynı kişi olduğu sonucuna götürmektedir.

Şehristani, "İbrahim A.S.a indirilen sahifelerin içinde ilmi ve ameli hükümler bulunması ve Allah tarafından gönderilmesi bakımından kitap hükümünde iken, daha sonraları Mecusilerin bu kitaplarda bir takım tahrifat yapmaları sebebiyle Allah'ın bu kitapların hükümlerini kaldırdığını, bu yüzden onlarla ticaret akdinin caiz olduğunu, fakat kestiklerinin yenmemesi ve kadınlarıyla evlenilmemesi gerektiğini" ve "Hanifliğin, zamanında, bütün Acem melikleri tarafından kabul edildiğini" söylemektedir.²¹ Bu yüzden Şaban Kuzgun (1950-1999), Şehristani tarafından Mecusiliğin Haniflikten bir sapma olarak takdim edildiğine dikkat çekmekte, İbrahim A.S.'in yaşadığı çağın (M.Ö. XVIII. yy.), Zerdüş'tün yaşadığı çağdan (M.Ö. VI. yy.) önce olduğu göz önüne alınırsa, en azından Mecusiliğe, Haniflikten bir çok şeyin girmiş olmasını kaçınılmaz görmektedir.²²

Batılı kaynaklar da Zoroastrianism dedikleri Mecusiliği, Zerdüş'ten kurulan müstakil bir din olarak kabul etmişler, Zerdüş'ten sonra eski İran ve Babil inançlarının bu dine girdiğini ve senkretik bir hüviyet kazandığını söylemişlerdir.²³ Mircea Eliade bu konuda iki görüş olduğunu söyler: 1.Zerdüş't, M.Ö. II. bin yıllarında, Hint-İran tarafından temsil edilen geleneksel etik bir dinin reformcusudur. 2.Zerdüş't dini, merkezinde Ahura Mazda'ya ibadet olan Mazdaizm'in bir görüntüsünü temsil eder.²⁴

İslam kaynakları Mecusi fırkaları hakkında ayrıntılı tasnifler yapmışlardır. Şehristani, Mecusi fırkalarını Keyümersiyye, Zervâniyye ve Zerdüştiyye şeklinde üçe ayırırken²⁵ Bağdadi, Zervâniyye, Mesîhiyye, Hurremdîniyye, Bihâferîdiyye şeklinde dört Mecusi fırkasından söz etmektedir.²⁶ Makdisi, Mecusi fırkaları içinde öncelikle Lağâriyye, Behâfirîziyye ve Hurremiyye'yi saymakta, sonra Maniheistleri, Markûniyyeyi, ateşe, güneşe, aya ve yıldızlara tapanları onlara ilave etmektedir.²⁷ İbn Hazm ise, Mecusi fırkaları olarak Mazdekiyye ve Hurremiyye'den bahsetmektedir. Ona göre Hurremiyye aslında Mazdekiyye'nin bir fırkasıdır. İsmâiliyye, Karâmita ve Benî Ubeyd gibi

20 Bkz., Young Oon Kim, *World Religions*, New York 1976, I.111 vd.; E.E.Kellet, *A Short History of Religions*, London 1948, s.375; Mary Boyce, "Zoroastrianism", *A Handbook of Living Religions*, (Ed. John R. Hinnels), Penguin Books, London 1991, s.172; J.R.Hinnels (Ed.), "Zoroaster", *The Penguin Dictionary of Religions*, Penguin Books, New York 1984, s.362; A.M.Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ank.Ünv. İlahiyat Fakültesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1955, s.64; Ekrem Sarıkcıoğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.126

21 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.208, 230

22 Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz.İbrahim ve Haniflik*, Se-Da Yayınları, Ankara 1985, s.163-164

23 Bkz., E.E.Kellet, *A Short History of Religions*, s.337

24 Mircea Eliade, *A History of Religious Ideas*, Fransızcadan İngilizceye trc. Alf Hiltebeitel ve Diane Apostolos, The University of Chicago Press, Chicago 1985, I.303

25 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.233-234

26 Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.331

27 Makdisi, *el-Bed'u ve't-Tarih*, IV.26

fırkalar Hurremiyye'nin kollarıdır.²⁸ Razi'ye göre Mecusi mezhepleri Berdesaniyye, Markuniyye ve Mazdekiyye olarak üçtür.²⁹ Batılı kaynaklar ise, Mecusiliği genelde bir bütün olarak ele almakta ve İslam kaynaklarında adı geçen fırkalar üzerinde durmamaktadırlar.

İslam kaynakları Mecusi inancı konusunda hemen çift kutuplu Tanrı anlayışından bahsetmektedirler. Ancak, bu çift kutupluluğun mahiyeti üzerinde de durmuşlar, bunların kadim mi hâdis mi olduklarını araştırmışlardır. Bu durum problemin başlangıcının tesbitine imkan vermektedir. Yani, Mecusilik başlangıçta monoteist bir dindi de, dualist anlayış sonradan mı yerleşmiştir, yoksa başlangıçtan itibaren dualist karakterli bir din midir? Çünkü; İslam kaynaklarındaki adlarıyla, eğer hem Hürmüz, hem de Ehrimen kadim ise, Maniheizm gibi Mecusilik de başlangıçtan itibaren dualist karakterli bir dindir. Eğer Hürmüz kadim, Ehrimen hâdis olup, daha sonra Hürmüz'ün karşısına ikinci bir tanrısal güç olarak çıkmışsa, Mecusilik başlangıçta monoteist karakterli bir din iken, sonradan dualist bir karakter kazanmıştır.

Zerdüş'tün İran'a monoteist Tanrı inancını getirdiği kabul edilirken, onun dini sisteminin aşında Dualizm olduğunu söyleyenler de vardır.³⁰ Buna göre Zerdüş'tün Tanrı konusundaki en belirgin özelliği, başlangıçta monoteist iken, şu andaki dualist karakteridir.

Kaynaklar, Mecusilerdeki dualist Tanrı anlayışının ortaya çıkmasının ve Monoteizm'den ayrılmasının sebebini de izah etmektedirler. Buna göre Yüce Allah hayır ve iyilik tabiatı gereği, kötülük işlemeye kadir değildir. Çünkü; hayrı işlemek iyi, şerri işlemek de kötüdür ve bir varlığın hem iyiye, hem de kötüye gücü yetmez.³¹ Muhtemelen onlar, kötülük işlemeyi ve kötülüğü yaratmayı, Tanrı gibi merhametli ve bütün kemalatı üzerinde bulunduran bir varlığa yakıştıramamışlar, bunun için kötülük işleyecek ikinci bir gücü ortaya çıkarmışlar ve başlangıçtaki tek tanrı inancından uzaklaşmışlardır.

Günümüz Dinler Tarihi kaynaklarının hepsi, Mecusilikteki dualist Tanrı anlayışına işaret etmektedirler. Buna göre evrende, biri iyiliklerin yaratıcısı, aydınlığın, nurun iyinin, güzelin sembolü Ahura Mazda veya diğer adıyla Spenta Mainyu; diğeri de kötülüklerin yaratıcısı, zulmetin, karanlığın, kötünün ve çirkinin sembolü Angra Mainyu bulunmaktadır. Bu ikisi arasında devamlı bir mücadele vardır. İnsan bu iki taraftan birine katılmak zorundadır. Bu seçme hürriyetine dayalı olarak da bir sorumluluk söz konusudur. Bu mücadele sonuçta Ahura Mazda tarafından kazanılacaktır.³²

28 İbn Hazm, *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Daru'l-Marife, Beyrut 1395/1975, I.34

29 F.Razi, *Hadâiku'l-Envâr fi Hakâiki'l-Esrâr*, Süleymaniye; Ayasofya 1753, 169 a

30 H.Rousseau, *Dinler*, s.163 ; Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi*, Çev. Abdullah Şahin-Abdulhamit Özer, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 1988-1990, II.173-183

31 Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.27-28; F.Razi, *Muhassal*, s.133; H.Rousseau, *Dinler*, s.59

32 M. Eliade, *A History of Religious Ideas*, I.309-312; S.A.Nigosian, *World Religions*, London 1975, S.182; D.W.Gundry, *Religions A Preliminary Historical and Theological Study*, London 1966, S.132; Geoffrey Parrinder, *World Religions from Ancient to the Present*, New York 1971, S.179; A.R.Stedman, *Living Religions An Historical and Comparative Survey*, London 1960S.35-37; Brandon, *Dictionary of Comparative Religions*, S.51; A.E.Haydon, "Zoroast-

İslam kaynakları, Angra Mainyu'nun Ahura Mazda tarafından yaratılarak kötülüğün temsilcisi ve yaratıcısı ikinci bir tanrısal güç olarak onun karşısına çıkmasına ve böylece Monoteizm'den uzaklaşıp Dualizm'e kayılmasına dair çeşitli mitolojik rivayetleri de söz konusu etmektedirler.

Maturidi'ye göre Mecusiler arasında şöyle bir görüş bulunmaktadır: Tanrı kendi güzelliğinden dolayı kendini beğenme duygusuna (ucb) kapılmış, bu konuda kendisine karşı çıkılacağından korkmuş, bunun üzerine düşünceye dalmış ve bu düşüncesinden İblis türemiştir. Diğer bir görüşe göre ise İblis Tanrı'yı görmüş, o da arkasını dönünce İblis'i görmüştür. Bunun üzerine Tanrı İblis'le barış anlaşması yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, zamanı gelince kendisini helak etmek üzere bir süreliğine onu serbest bırakmıştır. Böylece her kötülük Şeytan'dan, her iyilik Tanrı'dandır.³³

Şehristani'ye göre, Yazdan yani Ahura Mazda kendi kendine, "Bana karşı mücadele eden birisi olursa acaba nasıl olur?" diye düşünmüş, bu düşünce nurun tabiatına uygun olmadığı için bu düşünceden Ehrimen yani Angra Mainyu ortaya çıkmıştır.³⁴ Nesefi de aynı şeyi söylemektedir.³⁵

İbn Hazm da, "yaratıcının, birliği ve yüceliği ortaya çıktığı zaman şaşırдыğını, şaşırдыğı zaman kötü şeyler düşündüğünü, böylece de zulmetin oluşarak o zulmetten de Ehrimen'in ortaya çıktığını" söylemektedir.³⁶ Ebu'l-Meali de benzer şeyleri söylemektedir. Buna göre Yaratıcı, görmeye başladığı zaman görmesi üzerinde düşünmüş, bu düşüncesinden Ehrimen ortaya çıkmıştır.³⁷

Cüveyni ise bu konudaki üç ayrı görüşten bahsetmektedir: 1. Nurun yani Ehrimen'in aklına gelen bazı şüpheler zulmeti doğurmuş, ondan da Şeytan ortaya çıkmıştır. 2. Yazdan, kendisiyle mücadele edecek birisinin olmasını düşünmüş, oradan da zulmet yani Ehrimen oluşmuştur. 3. Zulmet, nurun, hikmete muhalif olan şeylere yönelmesi ile oluşmuştur.³⁸

Razi'nin açıkladığı şekilde ise; Mecusilerden bir kısmına göre, Tanrı, kendi hükümranlığını düşünüp, güç ve kudretinin çok büyük olduğunu görmüş ve böylece bu düşünceden bir tür kendini beğenme meydana gelmiştir. Ehrimen adı verilen ve sonradan tanrısal nitelik kazanan Şeytan, işte o kendini beğenmeden doğmuştur. Mecusilerden diğer bir kısmına göre ise, önceki rivayetin tam tersi olarak Tanrı, kendi kudreti hususunda şüpheye düşmüş ve bu şüpheden Şeytan doğmuştur.³⁹ Razi, diğer mitolojik bir rivayetten

rianism", *An Encyclopaedia of Religion*, Ed.VFirm, Patterson New Jersey 1959, S.843; M. Boyce, "Zoroastrianism", S.177; E.R.Pike, *Encyclopaedia of Religions*, London 1951, S.10, 284; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1.237; İbn Hazm, *K.Fasl*, 1.34 ; Ebu'l-Maali, *Beyanu'l-Edyan*, S.26; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, S.261, 268, 307, 308; Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, S.163-164; A.M.Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, S.151-152; G.Tümer-A.Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, S.77; E.Sankçioğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, S.129

33 Maturidi, *K.Tevhid*, s.173

34 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1.233

35 Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille*, 1.124

36 İbn Hazm, *K.el-Fasl*, 1.34

37 Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.26

38 el-Cüveyni, *eş-Şamil*, s.118

39 Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, el-Matbaatu'l-Behiyye, Kahire trz. XIII.116

daha bahsetmekte ve üstelik bunun bütün Mecusi fırkalarının üzerinde ittifak ettiği husus olduğunu söylemektedir. O da şudur: Şeytan, yani Ehrimen, yukarıda zikredilen şekillerden ve sebeplerden birine bağlı olarak Yüce Allah tarafından yaratıldıktan ve ikinci bir Tanrısal güç olarak onun karşısına çıktıktan sonra, Tanrı tarafından yok edilmeye çalışılmıştır. Hatta Yüce Allah Şeytan ile binlerce yıl savaşmış, bu iş uzayıp gidince melekler, Tanrı ile Şeytan'ın arasına girmek zorunda kalmışlardır. Sonuçta Tanrı, istediği gibi hükmetmesi ve dilediğini yapması için alemi yedi bin seneliğine Şeytan'a teslim etmiş ve bundan sonra da Şeytan'ı öldürmeye ahdetmiştir. Sonra melekler, ikisinin de kılıçlarını almışlar ve iki taraftan kim ahdinden dönerse, onu kendi kılıcıyla öldürmeye karar vermişlerdir.⁴⁰ Benzer bir rivayet, Nesefi tarafından da söz konusu edilmektedir. Buna göre Yazdan'ın Ehrimen'le savaşı üç bin yıl sürmüş, sonunda aralarında barış ilan edilmiştir.⁴¹

İslam kaynakları, Mecusilerdeki, birinci dereceden yakınlarla evlilik ile ilgili hususlara da değinmişlerdir. el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanu'l-Edyan'da anne, kız evlat ve kız kardeşlerle evlenmenin Mecusi şeriatında mübah görüldüğü belirtilir.⁴² Makdisi de, Mecusi şeriatı hakkında diğer kaynaklara göre biraz daha tafsilatlı bilgi verir. Yine öncelikle birinci dereceden yakınlarla evlenmeyi mübah gördüklerini ve buna karşı çıkanlara Adem A.S. zamanındaki uygulamayı delil gösterdiklerini ifade eder. Zina, sihir ve dini terketmek dışında boşanmayı caiz görmediklerini anlatır. Ölü etinin ve hangi şekilde olursa olsun, insanın içinden çıkanların yenilmesinin haram kabul edildiğini belirtir. Gece ve gündüz bir defa temizlenmeyi vacip gördüklerini, bunun da elleri ve yüzü yıkamak ile olduğunu, bütün mallardan zekata benzer şekilde bir miktar alınmasını gerekli gördüklerini ilave eder.⁴³ Razi'ye göre, ilahi dinlerin hiç birinde annelerle evlenmenin helal olduğuna dair bir hüküm bulunmamaktadır. Kız kardeşlerle evlenmeye gelince, bunun Hz. Adem zamanında mübah olduğu belirtilmiştir. Ancak Allah bunu, zaruret sebebiyle mübah kılmıştır ve o da aynı batından olmamak, yani ikiz olmamak şartına bağlanmıştır ve dolayısıyla burada da bir sınırlama söz konusudur. Razi'ye göre de, bunların nikahının helal olduğu hususu sadece Mecusilikte bulunmaktadır.⁴⁴ Razi, Hz. Ali (ö.40/660)'den bu noktada bir rivayet aktarır. Buna göre Mecusiler ehl-i kitaptırlar. Kendi kitaplarına bağlıdırlar. İçki onlara helal kılınmıştır. Derken krallarından biri içki içip sarhoş olmuş, sarhoşluğun etkisiyle kız kardeşiyle cinsel ilişkide bulunmuştur. Kendine gelince bu durumdan bir çıkış yolu aramış; kız kardeşi de, insanlara bir konuşma yaparak, önce Allah'ın kız kardeşlerle evlenmeyi helal kıldığını, sonra yeni bir konuşmayla haram kıldığını söylemesini tavsiye etmiştir. Ancak halk bunu kabul etmemiş, o da önce onları kırbaçlatmış, sonra kılıçtan geçirmiş, sonra

40 ERazi, *İtikadat*, s.86-87

41 en-Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille*, I.125

42 Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.2583-84; Ebu'l-Meali, *B. Edyan*, s.26

43 Makdisi, *el-Bed'u ve't-Tarih*, IV.27-28

44 Razi, *M.Gayb*, X.26

da hendekler açtırarak yaktırmıştır. İşte Kur'an'da geçen⁴⁵ ve hendekler kazdırarak insanları içine atan "Ashab-ı Uhdud"⁴⁶ budur.⁴⁷

İslam kaynakları Mecusileri ateşperest olarak tanımlamakta, Mecusilikte çok önemli bir yer tutan ateş kültü üzerinde az da olsa bilgi vermektedirler. Beyanu'l-Edyan'a göre Mecusilerin ateşe tapma konusundaki görüşleri, Arapların puta tapma konusundaki görüşleri ile paraleldir. Yani; Arapların, putlarını, Allah ile kendileri arasında vesile kabul etmeleri gibi, Mecusiler de aynı düşünce ile kendilerini Allah'a yaklaştırması için ateşe ibadet etmektedirler.⁴⁸ Makdisi'nin konuya yaklaşımı ise daha bütüncüldür. O, hem ateşi Allah'ın nuru, hem Allah'ın bir parçası kabul ettikleri, hem de onu Allah'a yaklaşma gayesiyle vesile edindikleri için ateşe taptıklarını söylemektedir.⁴⁹

Ateşperestliğin menşei konusunda da Razi tefsirinde değişik bir bilgi bulunmaktadır. Bilindiği üzere, Hz. Adem'in oğulları Habil ve Kabil arasında anlaşmazlık çıkınca, her ikisinin de Tanrıya kurban sunmaları istenmiş, hangisinin kurbanı kabul edilirse, onun haklı olduğunun ortaya çıkacağı ifade edilmiştir. Her ikisi de kestikleri kurbanlarını bir dağın eteğine bırakmışlar, gökyüzünden süzülen bir ateş Habil'in kurbanını yakarak almış, böylece onun kurbanının kabul edildiği ve bu suretle haklı olduğu anlaşılmıştır. Neticede Kabil kardeşi Habil'i öldürmüş ve Razi'nin söylediğine göre Yemen topraklarındaki Aden'e kaçmıştır. Derken İblis, Kabil'in yanına gelerek kendisine şöyle demiştir: "Habil, ateşe hizmet edip ona kulluk ettiği için ateş onun kurbanını yemiştir. Eğer sen de ateşe ibadet edersen maksadına ulaşırsın". Bunun üzerine Kabil ateşe tapınmaya başlamış ve bir ateş evi inşa etmiştir. İşte böylece Kabil ateşe tapanların ilki olmuş, Ateşperestlik buradan diğer ülkelere yayılmıştır.⁵⁰

Mitolojik karakterli bu rivayete göre Ateşperestliğin menşei ve merkezi Yemen olmaktadır. Ayrıca bu rivayette Ateşperestliğin buradan nasıl yayıldığı ve İran'a hangi yolla girdiğine dair bir ipucu yoktur. Oysa ki, ateşe tapmanın asıl merkezinin İran olduğu genel bir kanıdır. İran dini ve kültüründe ateş kültü, Zerdüş'ten önce de merkezi bir öneme sahiptir.⁵¹ Zerdüş't, her türlü kanlı kurbanın reddini kendi dini sembolü haline getirmiş ve hayvan kurbanını kaldırarak yerine kurban olarak ateş yakma adetini koymuştur.⁵² Mecusilikte Ahura Mazda, önceleri manevi bir varlık olarak kabul edilirken, sonraları onun nuru ateşin ihtiva ettiği yaratılmamış bir ışık olarak düşünül-

45 "Hazırladıkları hendekleri, tutuşturulmuş ateşle doldurarak onun çevresinde oturup, inanmış kimselere dinlerinden dönmeleri için yaptıkları işkenceleri seyredenlerin canı çıksın": Buruc suresi, 85/ 4-7

46 Razi, Ashab-ı Uhdud'un kimliği konusunda diğer iki rivayetin şunlar olduğunu söyler: 1. Eski devirlerde bir rahip eliyle Hak dine giren bir gence inanan bir topluluğu yakanlardır. 2. Hz. İsa'nın dinine tabi olan Necranlıları zorla Yahudi yapmak isteyen, kabul etmeyenleri hendeklere atıran Yahudi kralı Zü Nüvas ve taraftarlarıdır. Bkz., Razi, *M. Gayb*, XXXI.117

47 Razi, *M. Gayb*, XXXI.117

48 Ebu'l-Meali, *Beyanu'l-Edyan*, s.16

49 Makdisi, *el-Bed'u ve't-Tarih*, IV.27

50 Razi, *M. Gayb*, XI.208

51 G.Tümer-A.Küçük, *Dinler Tarihi*, s.110

52 E.Sarıkcıoğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.132

müş, bu yüzden Ahura Mazda'nın nuru olarak ateşe ibadet edilmeye başlanmıştır.⁵³ Hindistan'da da gerek İran'dan göç eden Parsiler, gerekse Hindular tarafından ateşe saygı gösterildiği bilinmektedir. Hinduizm'de "Agni" ateş tanrısıdır. Agni insanın yolunu aydınlatır, vücudunu ve kalbini ısıtır, yemeğini pişirir, onu düşmanlarından korur, görüş ve anlayış sağlar.⁵⁴

İslam bilginleri dini literatürde kullanılan "zındık" (çoğulu zenâdika) kelimesini de Mecusilik ile bağlantılı olarak açıklamaktadırlar. Vafi'ye göre bazı Mecusiler, Avesta'nın şerhi olan Zend'i, içinde birtakım yanlış yorumlar bulunduğu için kabul etmemişler ve ona "Zendeyâ" demişlerdir. Bu kelime daha sonra Arapçaya "zındık" olarak geçmiştir.⁵⁵ Razi, Mecusilerin "Zend" adlı kitabına nisbet edilen kimselere "zendî" denildiğini, bu kelimenin daha sonra Arapçalaşarak "zındık" adını aldığını söylemiştir.⁵⁶ Günümüz kaynaklarında da Zend denilen bu ilave şerhlerde Ortodoks Zerdüş inancına aykırı bir takım görüşler ve fikirlerin bulunduğu söz konusu edilmektedir.⁵⁷ İşte Mecusilikte Ortodoks inançtan sapanlar için kullanılan bu kelime, İslami literatüre geçtikten sonra da, Ortodoks İslam kabul edilen Ehl-i Sünnet inancından sapanlar için kullanılan bir isim olmuştur.

İslam bilginleri Mecusilerin İslam toplumundaki hukuki statüsünü, Hz. Muhammed'in "Onlara ehl-i kitap muamelesi yapınız"⁵⁸ hadisi ışığında değerlendirmişlerdir. Bu hadis hakkında muhaddis İbn Abdilber (ö.463/1070-1), "Bu, umum yerine ortaya konan bir nas olmakla beraber, bundan murad husustur, çünkü; söz konusu edilen cizyedir, nikah, hayvan boğazlama ve diğerleri değildir", yorumunu yapmaktadır.⁵⁹ Yani Mecusiler ehl-i kitap statüsünde olmakla beraber, bu statü yalnızca cizye konusunu içermektedir. Yoksa, Yahudi ve Hıristiyanlardaki gibi evlenme ve kestiklerini yemeyi kapsamamaktadır. Hz. Peygamber Bahreyn ve Hecer valisine yazdığı bir mektupta Mecusilere karşı nasıl davranılacağını açıklamakta ve onlardan cizye alınmasını istemektedir: "Onları İslam'a davet et, şayet Müslüman olurlarsa bizimle aynı haklara ve vazifelere sahip olacaklardır. Reddedeni cizye ödemekle mükellef tutacaksın. Onların kestiği hayvanları yemeyeceğiniz gibi, kadınlarıyla da evlenmeyeceksiniz".⁶⁰

b. Maniheizm

İslam kaynaklarında ismi, Mani b.Fâtek olarak geçen⁶¹ Mani tarafından M.S. III.yy.da kurulan Maniheizm, İran, Babil, Hıristiyanlık ve Budizm karışı-

53 G.Tümer-A.Küçük, *Dinler Tarihi*, s.109; Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, s.166

54 A.Ranjan Mohapatra, *Philosophy of Religion An Approach to World Religions*, India 1990; Kürşat Demirci, *Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991, s.53-54

55 Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, s.162

56 F. Razi, *M. Gayb*, XIII.113

57 A.M.Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s.65

58 "Sünnü bihim sünnete ehli'l-kitab". (Malik b.Enes, *Muvatta*, Zekat, 42 (1/207)

59 Celaledin es-Süyuti, *Tenviru'l-Havaliik Şerhun alâ Muvatta b.Malik*, Mısır trz., I.264

60 Muhammed Hamidullah, *el-Vesaiku's-Siyasiyye*, Beyrut 1969, s.118, no.61

61 Ebu'l-Meali, *B. Edyan*, s.26; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244

mından oluşan ve senkretik bir karakter arzeden, fakat aslında aydınlık ile karanlığın kozmik çatışması şeklindeki Zerdüş dualizminden alınan gnostik bir dindir.⁶² Ebu'l-Meali Mani'nin yolunun Zerdüş'tün yolunun aynısı olduğunu söylerken Şehristani onun, Mecusilik ile Hıristiyanlık arasında bir din kurduğunu söylemektedir.⁶³

Maniheizm, Mezopotamya menşeli bir din olmakla beraber asıl yayılmasına İran'da kavuşmuştur. Mani, dinini yaymak için Orta Asya, Hindistan ve Batı Çin'e seyahatler yapmıştır. 240 yılında İran'a dönünce devrin hükümdarı Mani dinine girmiş ve böylelikle Mani, dinini yayma imkanı bulmuştur. İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Meali, Şehristani ve Razi gibi İslam kaynakları, bu hükümdarın adının Sabur b.Erdeşir (I.Şapur) olduğunu söylemektedirler.⁶⁴

Kaynakların, Mani hakkında üzerinde durdukları bir diğer husus, Mani'nin peygamberlik iddia etmesidir. O, kendisini Buda, Zerdüş ve İsa'nın takipçisi olarak görmüş,⁶⁵ hatta kendisinin İsa'nın haber verdiği Paraklit olduğunu söylemiştir.⁶⁶ Mani'nin Adem, Şit, Nuh, İbrahim, Buda, Zerdüş, İsa ve Pavlos'u peygamber olarak kabul ettiği halde,⁶⁷ kaynaklarda Hz.Musa'dan bahsettiğinin zikredilmemesi, Şehristani'nin rivayetinin doğruluğuna işaret sayılabilir. Çünkü Şehristani'ye göre Mani, İsa'nın peygamberliğini kabul etmekte, Musa'yı kabul etmemektedir. Yine O, son peygamberin Araplar arasından çıkacağını söylemektedir.⁶⁸

Bunun yanında Mani'nin, resim sanatını peygamberliğinin delili olarak ortaya koyduğu da söz konusu edilmektedir. Beyanu'l-Edyan'da, Mani'nin resim sanatında üstad olduğu, peygamberlik iddiasını nakış ve resim ile desteklediği, peygamberliğinin bir mucizesi olarak da beyaz bir ipek parçası üzerine bir yazı yazdığı ve bu yazı kayboluncaya kadar kimsenin bu kumaştan bir iplik çekmeye güç yetiremediği anlatılmaktadır.⁶⁹ Dinler Tarihçilerden bazıları onun ressam olduğu şeklindeki rivayetleri doğru bulurken,⁷⁰ bazıları bunun, Maniheizmlerin kutsal kitaplarını en zarif bir şekilde süslemelerinden ileri geldiğini söylemektedirler.⁷¹ Biz de Maniheizmlerin, kutsal kitaplarını bu derece güzel süslemelerinin sebebinin, kitaplarına aynı zamanda sanat eseri olma özelliğini kazandırmak istediklerini, böylelikle de kay-

62 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Mısır trz., s.458; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244; S.G.F.Brandon, "Manichaeism", s.425; E.R. Pike, *Encyclopaedia of Religion and Religions*, "Manichaeism", s.242; Harun Güngör, "Maniheizm", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1988, Sayı:5, s.145

63 Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.26; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244

64 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.458; Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.26; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244; FRazi, *İtikadat*, s.88

65 S.G.F.Brandon, "Manichaeism", s.425

66 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.458; Ebu Reyhan el-Biruni, *el-Asaru'l-Bakaye ani'l-Kuruni'l-Haliye*, Neşr.E.Sachau, Leipzig 1923, s.207; A.M.Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 71

67 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244

68 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244, 248

69 Ebu'l-Meali, *Beyanu'l-Edyan*, s.26

70 Ebu'l-Meali, *Beyanu'l-Edyan*, s.26; E.Sankçoğlu, *B.G.Dinler Tarihi* (içinde Şinasi Gündüz, "Maniheizm"), s.154

71 A.M.Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s.176

bolmaktan korumaya çalışmalarının bir yolu olarak gördüklerini düşünüyö-
ruz. Nitekim Mani, Zerdüş, Buda ve İsa'nın başarısızlıklarının sebebini, onla-
rın metinlerini yazmamalarına bağlamıştır.⁷² Bu yüzden Mani, kitaplarının
yazımına özen göstermiş, dikkat çekmek ve okunmalarını sağlamak için on-
ları en güzel şekilde süslemiş ve kendisinden sonra da bunu öğütlemiş olma-
lıdır.

Peygamberlik iddiasını bu şekilde ressamlıkla destekleyen Mani, daha
sonraki hükümdar Behram b.Hürmüz'ün 274'te tahta geçmesiyle Mecusi
rahiplerin baskısı sonucu yakalanarak hapsedilmiş ve 276 yılında derisi yü-
zülerek öldürülmüştür.⁷³

Mecusiliğin bir itizali hareketi olarak görülen ve Zerdüş rahipler tarafın-
dan da heretik kabul edilen⁷⁴ Maniheizm'in dualist bir dünya görüşüne sa-
hip olduğu konusunda kaynaklar ittifak halindedirler.⁷⁵

İbnü'n-Nedim, Bağdadi, İbn Hazm, Nesefi ve Şehristani'nin beyan ettiği
şekilde; Maniheizm'e göre alemi oluşturan nur ve zulmetin her biri diğeri-
nden ayrıdır. Nur en yücedir. Yükseklikte ve sağdan sola genişlikte nura sınır
yoktur. Alçaklıkta ve soldan sağa genişlikte de zulmete sınır yoktur. Nur ve
zulmetin her ikisi de kadimdir. Nurün kötülüğe gücü yetmez ve ondan kötü
fiiller zuhur etmez.⁷⁶ İbnü'n-Nedim bu karanlık yerden "Kadim Şeytan"ın
oluştüğunu söylemektedir. Ancak bu karanlık Şeytan aynı ile ezeli değildir,
unsurlarındaki cevherleri ile ezelidir. Unsurlarındaki bu cevherler birleşmiş
ve Şeytan olmuştur.⁷⁷ Biruni'ye göre, her şeyde bir ikilik gören Mani'nin
dualist görüşü, karanlık olan aşağı memleketle aydınlık olan yüksek melekut
arasındaki münasebetlere ve mücadelelere dayanır.⁷⁸

Malati ve İbn Hazm gibi bazı İslam bilginleri ise, Maniheistlere göre alemde
biri hayrı, nuru, aydınlığı; diğeri şerri, karanlığı, zulmeti yaratan iki Tanrının
bulduğunu söylemektedirler. Maniheistler, Allah'ı tenzih gayesiyle, onun
zulmeti ve kötülükleri yaratamayacağını söylemişler, bunları yaratan başka
bir Tanrı'nın varlığını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Allah'ın ruhu, diğer
Tanrının da cesedi yarattığını söylemişler, bütün her şeyin bu şekilde iki ilah
tarafından yaratıldığı görüşünü ileri sürmüşlerdir.⁷⁹

72 Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya 1993, s.60

73 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244; J.R.Hinnels, "Mani", The Penguin Dictionary of Reli-
gions, New York 1984, s.200; E.R.Pike, "Mani", s.242; H.Rousseau, *Dinler*, s.162; H.Gün-
gör, *Maniheizm*, s.147

74 E.E.Kellet, *A Short History of Religions*, s.374; J.R.Hinnels, "Mani", s.201

75 Bkz., Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244; İ.Nedim, *el-Fihrist*, S.458; Ebu'l-Maali, *Beyan-
nu'l-Edyan*, S.26; Biruni, *et-Tahkik*, S.36; İ.Hazm, *Kel-Fasl*, I.40; Ebu'l-Hasan Muham-
med b.Ahmed el-Malati, *et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida*; Mektebetü'l-Müsenna,
Bağdat 1388/1968, S.92; Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille*, I.132; Harun Güngör, *Maniheizm*,
S.153; Brandon, "Manichaeism", S.425; J.R.Hinnels, "Mani", S.201; E.R.Pike, "Mani",
S.242-243

76 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.458; Bağdadi, *el-Fark*, s.119, 333; İbn Hazm, *el-Fasl*, I.40; Nese-
fi, *Tabsıratu'l-Edille*, I.132; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.244

77 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.458

78 Biruni, *et-Tahkik*, s.36

79 Malati, *et-Tenbih ve'r-Red*, s.92; İ.Hazm, *el-Fasl*, I.38-39

Bu şekilde Maniheizm'de de, Tanrı-Şeytan/Nur-Zulmet şeklinde bir Dualizm oluşmuştur. Yalnız, Maniheizm dualizminin Zerdüşt dualizminden farkı, Zerdüştlükte iyilik-kötülük dualizminin esasının, ruhani alemde bulunması ve maddi alemin sırf bir kötülük ilkesi olarak görülmemesidir. Maniheizm'de ise, iyilik-kötülük/Nur-Zulmet şeklindeki birbirinden ayrı ve birbirine karşı olan ilkeler, maddi alemde birbiri ile karışmışlardır. Kurtuluş, iyiliğin serbest bırakılmasında ve kötülükten ayrılmasında yatmaktadır.⁸⁰

İslam kaynakları Maniheizm'deki aşırı züht yaşantısından ve asketik hâyattan da söz etmişlerdir. Buna bağlı olarak Maniheizm, Şeytan tarafından yaratılmış olmaları ve özlerinde kötülük taşımaları sebebiyle haram oldukları için, başta et olmak üzere bütün hayvansal gıdalardan uzak dururlar. Bunun yanında Maniheizm'de bütün cinsel ilişkiler yasaklanmıştır. Bu dinde bekarlık esas olup, evliliğe izin yoktur. Zira; yeni bedenlerin yaratılması, nur zerreciklerinin bu bedenlerde hapsolmalarına sebeptir ve bu yüzden kurtuluşun gecikeceğine inanılır.⁸¹ İbn Hazm'da bulunan bir bilgiye göre hükümdar Behram'ın huzurunda yapılan bir tartışmada Mani evlenmeye karşı olduğunu söylemiştir.⁸² İbnü'n-Nedim'e göre Mani'nin babasının, Tisfun denilen mabedde mahsur kaldığı, gaibden bir sesin kendisine et yememesini, içki içmemesini ve bundan sonra kimseyle evlenmemesini söylediği rivayet edilir.⁸³

Bağdadi'nin verdiği bilgiye göre Maniheizm'de tenasüh inancı da bulunmaktadır. Buna göre doğruların ruhları ölünce nura giderek nur aleminde ebedi kalmaktadırlar. Doğru yoldan ayrılanların ruhları ise aşağıya ters yüz edilerek hayvanların bedenlerine geçerler, ancak temizlendikten sonra nura kavuşurlar.⁸⁴ Görüldüğü gibi Maniheizm, tenasüh anlayışlarını da dualist dünya görüşlerine uygun olarak izah etmişlerdir.

İslam kaynakları Mani'nin eserlerinden de söz etmektedirler. İbnü'n-Nedim, Mani'nin yedi adet kitabı olduğunu, birisinin Farsça, altısının Süryanice olduğunu söylemektedir. Bunlar; Sifru'l-Esra, Sifru Cebabire, Feraidu's-Semain, Şaburkan, Sifru'l-Ehya, Fermakatiya'dır.⁸⁵ Bunun yanında İbnü'n-Nedim Mani'nin ve kendisinden sonraki Maniheizm önderlerinin bütün risalelerinin isimlerini ayrıntılı olarak verir.⁸⁶ Biruni de Mani'nin ayrı bir İncili olduğunu ve ilk yazdığı kitap olan Şapurgan'ı İran hükümdarı Şapur b.Bahtiyar'ın ismine izafe ettiğini söyler.⁸⁷

c. Sabiilik

Kur'an'da üç ayette müstakil din olarak geçen Sabiilikten sadece isim olarak bahsedilerek, Sabiilerden Allah'a ve ahiret gününe iman edenlerin ve salih amel işleyenlerin ecirlerinin Allah katında bulunduğu ve onlar için hiç

80 J.R.Hinnels, "Mani", s.201

81 H.Güngör, "Maniheizm", s.163-164

82 İ.Hazm, *el-Fasl*, 1.36

83 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.456-457

84 Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.246-247

85 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.470

86 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.470-471

87 Biruni, *el-Asaru'l-Bakiye*, s.207

bir korkunun olmadığı zikredilmiştir.⁸⁸ Bunun ötesinde inançları, ibadet şekilleri ve yaşadıkları yerler hakkında hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında çeşitli hadis kaynaklarında Hz. Muhammed ve ahabına Müşrikler tarafından “dinden dönenler” anlamında “Sabii” denildiği zikredilmektedir.⁸⁹ Ancak Kureyş Putperestlerinin bu hitabı genelde Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamıştır. Hz. Ömer, Müslüman olunca, kendisinin Sabii olduğu söylendiğinde, bu lafzı reddederek, Müslüman olduğunu söylemiştir.⁹⁰ Aynı şekilde Süname b. Asal Müslüman olunca, kendisine Sabii mi olduğu sorulmuş o da aksine Müslüman olduğunu söylemiştir.⁹¹

Gnostik bir Dualizm anlayışına dayalı olan Sabiiler⁹² hakkında İslam bilginlerinin verdiği bilgiler çok karmaşıktır ve net değildir. Bu bilgilerden hareketle Sabiilerin kim olduklarını tespit etmek bile o kadar kolay değildir. Çünkü aşağıda geleceği üzere İslam bilginleri birbiriyle hiç alakası olmayan iki çeşit Sabiilikten söz etmektedirler. Bu yüzden önce verilen bilgilerin genel bir değerlendirmesini yapıp, daha sonra problemi çözümlenmeye çalışmak gereklidir.

Şinasi Gündüz, Sabiilerin kimliği konusunda “önceki” ve “sonraki” İslam alimleri arasında açık bir görüş farklılığının olduğunu söylemekte, buradaki “önceki” ve “sonraki” terimlerindeki ölçünün de Abbasi halifesi Me'mun (ö.218/832-3)'ün ölüm tarihi olduğunu ifade etmektedir.⁹³ Çünkü aşağıda geleceği üzere bu tarih Sabiilerin kimlikleri ve değerlendirilmeleri konusunda dönüm noktasıdır. Zira önceki İslam alimlerinin görüşleri Mandeen Sabiilerinin görüşlerini çağrıştırırken sonrakilerin görüşleri daha çok Harran Sabiileri ile ilgilidir. O halde burada önceki ve sonraki İslam bilginlerinin Sabiiler hakkında verdikleri bilgilere bir göz atmamız gerekiyor.

Abdullah b. Abbas (ö.68/687)'tan gelen bir rivayete göre Sabiilik Hıristiyanlığın bir mezhebidir. Bununla birlikte kestikleri yenmez ve kadınlarıyla evlenilmez. Diğer bir rivayete göre ise Yahudilik ve Hıristiyanlık arasında bir guruptur.⁹⁴ Mücahid (ö.103/721) ve Hasan Basri (ö.110/728), Sabiilerin, kestikleri hayvanlar yenilmeyen ve kadınları ile evlenilmeyen Mecusi ve Yahudi kökenli bir taife olduğunu söylemiştir. Katade (ö.118/736) de, bunların

88 Bakara 62 : “Şüphesiz inananlar, Yahudi olanlar, Hıristiyanlar ve Sabiilerden Allah'a ve ahiret gününe inanıp yararlı iş yapanların ecirleri rableri katındadır. Onlar için artık korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de”

Maide 69 : “Doğrusu inananlar, Yahudiler, Sabiiler ve Hıristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe inanan ve yararlı iş yapan kimselere korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de”

Hac 17 : “Doğrusu inananlar ve Yahudiler, Sabiiler, Hıristiyanlar, Mecusiler ve puta tapınanlar arasında kıyamet günü Allah kesin hüküm verecektir. Doğrusu Allah her şeye şahiddir”

89 Örnek olarak bkz., Buhari, Menakıb 3, Meğazi 2, Teyemmüm 5

90 İ.Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Mısır 1358 / 1939, I.246; Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslam*, İstanbul 1327-1329, III.205; İsmail Cerrahoğlu, “*Kur'an-ı Kerim ve Sabiiler*”, Ank. Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:X, Ankara 1962, s.104

91 A.b.Hanbel, *Müsned*, II.452; İ.Cerrahoğlu, “*K.K.ve Sabiiler*”, s.104

92 Bkz., Şinasi Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1995, s.64, 67 vd.

93 Şinasi Gündüz, “*Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahvil ve Değerlendirme*”, *Türkiye 1.Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (24-25 Eylül 1992), Samsun 1992, s.50

94 Ş. Gündüz, “*Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahvil ve Değerlendirme*”, s.50

meleklerle tapan ve günde beş kere güneşe doğru ibadet eden kimseler olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵

Ata b.Ebi Rebah (ö.114/733)'a ve İbn Cüreyc'e göre Sabiiler, Savad (Hz. Ömer zamanında fethedilen Irak toprakları)'da yaşayan ve Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi olmayan ayrı bir guruptur. Ebu Zenad (ö.130/748)'a göre ise peygamberlere inanan, 30 gün oruç tutan ve beş vakit namaz kılan Sabiiler Irak'ta Babil bölgesindeki Kûsâ'da yaşayan bir topluluktur. Halil b.Ahmed (ö.170/787)'e göre Sabiiler Hz.Nuh'un dinindedirler, Zebur okurlar, meleklerle taparlar, dinleri Hıristiyanlığa benzemektedir. Abdürrahman b.Zeyd (ö.182/798)'e göre Musul civarında yaşayan Sabiiler Allah'ın birliğine inanır, ancak Hz.Muhammed'in peygamberliğini kabul etmezler.⁹⁶

İmam Azam Ebu Hanife (ö.150/767)'ye göre Sabiilerin dinleri Yahudilik ve Hıristiyanlık arasındaki bir dindir. Zebur okuyan Sabiilerin bu yüzden kestikleri yenir ve kadınlarıyla evlenilir. Evzai (ö.157/774) ve Malik b.Enes (ö.179/796) Sabiilerin kutsal kitabının olmadığı iddiasıyla Ebu Hanifeye katılırlar. Ahmed b.Hanbel (ö.241/856) de aşağı yukarı aynı görüştedir.⁹⁷

Şinasi Gündüz, bütün bu "önceki" İslam bilginlerinin görüşlerinde ifade edilen Sabiiliğin, Mandeen Sabiiliğine uygun olduğunu söyler ve Kur'an'da sözü edilen Sabiilerin de bunlar olduğu kanaatini ileri sürer.⁹⁸

"Sonraki" İslam bilginlerinin Sabiilerle ilgili görüşleri ise tamamen değişiktir. Burada genellikle Sabiilerle ilgili Mandeenler ve Harraniler şeklinde ikili bir tasnif söz konusudur ve daha çok Harranlıların ön plana çıktığı görülür. Bu noktada Mes'udi, Sabii terimini Çin'den Mısır'a ve Suriye'den eski Yunan'a kadar bütün putperestler için kullanır. Bunun yanında Basra ve Vasıt arasında yaşayan diğer bir Sabii gurubun Harranlıların inançlarına muhalif olduğunu belirtir.⁹⁹

Makdisi Harranlıları, her gün Tanrı olarak kabul ettikleri bir yıldızla tapan putperestler olarak kaydeder. Güneşin doğuşu, yükselişi ve batışı anlarında olmak üzere günlük üç vakit namazlarından söz eder. Makdisi'ye göre Harranlılar, Allah'ı alemin sebebi olarak kabul ederler, ancak ona bilinen vasıflardan birini izafe etmezler. Belirli oruçları, bayramları ve kurbanları vardır. Eti yiyip kemiklerini yakarlar. Cünüplükten ve ölü etine dokunduktan sonra yıkanır. Domuz ve balık etini yemezler.¹⁰⁰ el-İraki (ö.?) de el-Fıraku'l-Müfterika'sında Allah'ı kabul ettikleri halde sıfatlarını inkar etmeleri ve günlük üç vakit namaz kılmaları hususunda Makdisi ile aynı şeyleri söyler.¹⁰¹

95 Razi, *M. Gayb*, III.105

96 Ş. Gündüz, "Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", s.51-52

97 Ş. Gündüz, "Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", s.51-52

98 Geniş bilgi için bkz., Ş. Gündüz, "Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme"; Ş. Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*

99 Mes'udi, *Mürucu'z-Zeheb*, Paris 1861-77, II.112, IV.61-67

100 Makdisi, *el-Bed'u ve't-Tarih*, IV.23

101 Ebu Muhammed Osman b.Abdillah el-İraki, *el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka*, Neşr.Yaşar Kutluay, Ank.Ün.İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1961, s.99

İbnü'n-Nedim Harran Sabiileri'nin ortaya çıkış serüveninden ve görüşlerinden çok uzun bahseder.¹⁰² Güneşin hareketine göre günde üç vakit namaz kıldıklarından, göklerin ihtiyarı hareketle döndüğünü kabul ettiklerinden, yıldızlar için kurban kestiklerinden, otuz gün oruç tuttuklarından, cünüplükten ve ölüye dokunduktan sonra yıkandıklarından, çeşitli bayramlarından, sünnet olmadıklarından sözeder.¹⁰³ El-Muğtesile ve el-Bataih adını verdiği ikinci tip Sabiilerden ise Harranlılara göre çok az sözeder. Vaftiz olduklarını, bütün yiyeceklerini yıkadıklarını, dualist evren anlayışında Mani-heistlere uyduklarını, yıldızları tazim ettiklerini söyler.¹⁰⁴ Ş.Gündüz bunların Mandeenler olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Yine İbnü'n-Nedim, "Halife Harun Resid (ö.193/809)'e tercüme edilen münzel kitaplardan biri dolayısıyla, bu kitabın salikleri, İbrahim peygambere inanan ve ondan suhuflar alan Sabilerdir", demektedir.¹⁰⁶

Bağdadi, Vasıt ve Harran Sabiileri olmak üzere iki çeşit Sabiilikten sözeder ve ikisinin de Kur'an'da zikredilen Sabiiler olmadıklarını söyler.¹⁰⁷ Harran Sabiilerinin görüşleri hakkında uzun bilgiler verir, bunları Yunanlılardan bir fırka olarak anlatır, dinlerini kendilerinden başkasına açmadıklarını belirtir. Bunlardan bir gurubun Hermes, Valis, Zervisyus, Eflatun ve filozoflardan bir topluluğun peygamberliklerini kabul ettiklerini söyler. Vasıt Sabiilerinin görüşlerinin Harranlılara muhalif olduğunu ifade eder. Bunlar domuz eti yemekte ve ibadetlerinde kuzeye dönmektedirler. Şit peygamberin dininde olduklarını ve Şit'in sahifelerinin yanlarında olduğunu söylemektedirler.¹⁰⁸ Bağdadi, İslam toplumunda Sabiilere uygulanacak hukuki statüyü de uzun uzun tartışır.¹⁰⁹

Biruni aşağıda söz edeceğimiz şekilde Harran Sabiilerinin ortaya çıkış sebebinden söz eder.¹¹⁰ Harranlıların gerçek Sabiiler olmadığını, çünkü onların, kitaplarda Hunefa ve/veya Veseniye diye isimlendirildiğini, asıl Sabiilerin Yahudilik, Mecusilik ve Eski Babil dinleriyle karışık yeni bir din olduğunu söyler. Harraniler, güney kutbunu kible edinmekte, yıldızlara tapmakta ve onlar adına heykeller dikmektedirler. Asıl Sabiiler Vasıt ve Mezopotamya bölgesinde bulunur. Nuh'un soyundan gelirler. Bunlar Harranlı olduklarını kabul etmezler ve Harranlıların aksine ibadette kuzeye dönerler.¹¹¹

İbn Hazm da Sabiileri Harran Sabiiliği olarak algılar. Temel görüşleri yedi yıldız ve on iki burcu tazimden ibarettir. Sabiiler bu yıldız ve burçları heykellerle tasvir etmişler ve bunlara kurbanlar sunmuşlardır. İbn Hazm'a göre Hintliler ve Cahiliyye Araplarındaki putlara tapma adeti Sabiilikteki yıldızla-

102 Bk., İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.442-456

103 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.442-444

104 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.477

105 Ş.Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, s.64

106 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.32

107 Bağdadi, *el-Fark*, s.255

108 Bağdadi, *el-Fark*, s.268,269; Bağdadi, *Usulu'd-Din*, Matbaatu'd-Devle, İstanbul 1346/1928, s.324,325

109 Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.331-332

110 Biruni, *el-Asaru'l-Bakiye* s.318

111 Biruni, *el-Asaru'l-Bakiye*, s.206, 318, 331

rı tazimden kaynaklanmıştır. Daha sonra bu tazim onların heykellerine ibadet etmelerine dönüşmüştür. Buna göre Sabiilik gerçek olmayan dinlerin ilkidir. Sabiiler bu şekilde kendi dinlerini değiştirmeleri üzerine Allah onlara Hz.İbrahim'i peygamber olarak göndermiştir.¹¹²

Ebu'l-Meali de Yunan filozoflarından bir kısmının bu dine mensup olduğunu söylemiş, Arane, Agathadaimon, Hermes ve Platon'un anne dedesi Solon'un bunlar arasında olduğunu belirtmiştir.¹¹³

Şehristani Sabii-Hanif ilişkisinde Sabiiliği Hanifliğin mukabili olarak ele almış, Haniflerle Sabiiler arasındaki ruhani ve beşeri nübüvvetin üstünlüğü konusundaki tartışmalardan uzun uzun bahsetmiştir.¹¹⁴ Aynı zamanda Hz.İbrahim'in zamanında insanların iki kısım olduğunu, bir kısmının Hz.İbrahim'in gönderildiği Sabiiler, diğerinin de Hz.İbrahim'e tabi olan Hanifler olduğunu söylemektedir. Şehristani Sabiileri Ashabu'l-Heyakil ve Ashabu'l-Eşhas şeklinde ikiye ayırdıktan sonra, Hz.İbrahim'in önce Ashabu'l-Aşhas'ın sonra Ashabu'l-Heyakil'in görüşlerini çürütmeye yöneldiğini, sonra da onları Hanifliğe davet ettiğini söyler.¹¹⁵

Razi Sabiiler hakkında Mücahid, Hasan Basri ve Katade'nin yukarıda söz konusu ettiğimiz ve Mandeenlere uyan görüşlerini aktardıktan sonra, diğer bir görüşe göre Sabiilerin yıldızlara ve gök cisimlerine tapan bir topluluk olduğunu belirtir.¹¹⁶ Razi, bu görüşün doğruya en yakın görüş olduğunu söyler¹¹⁷ ki, bu fikrinde isabetli değildir. Razi bunların, Hz.İbrahim'in gönderildiği Keldaniler olduklarını söylemektedir.¹¹⁸ Bu suretle Sabiilik, Şehristani gibi Razi'nin görüşüne göre de Hanifliğin mukabili olmaktadır. Aynı şekilde gündüzleri de bu yıldızlara ibadet edebilmek gayesiyle, gündüzleyin gözden kayboldukları için, onların heykellerini yapma yoluna gittiklerinden İbn Hazm gibi Razi'ye göre Putperestliğin çıkış noktalarından birisi de Sabiilerin bu inancıdır.¹¹⁹

Görüldüğü gibi "önceki" İslam bilginlerinin verdiği bilgiler daha çok Mandeen Sabiiliğini çağrıştırırken, "sonraki" bilginlerin bilgi ve görüşleri ise ikili bir tasnife dayalıdır ve daha çok Harran Sabiiliğine aittir. Peki ne olmuştur da Harranlılar bir çok İslam alimi tarafından Sabii olarak gösterilmiş ve ön plana çıkarılmıştır? İslam bilginleri genelde birbirlerinden nakilde bulunarak Harranlıları Sabii olarak göstermişlerdir. Halbuki Harranlıların isimlerinden başka Sabiilikle hiç bir alakaları bulunmamaktadır ve kelimenin tam anlamıyla putperesttirler.

Ş.Gündüz, problemin çözümünün Harran halkının Sabiilikle ilişkisinin ortaya konulmasına bağlı olduğunu söylerken¹²⁰ son derece isabetli davran-

112 İ. Hazm, *K.el-Fasl*, I.34-35,115

113 Ebu'l-Meali, *Beyanu'l-Edyan*, s.29

114 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* II.9-35

115 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, II.51-52

116 Razi, *İtikadat*, s.90; Râzî, *M.Ğayb*, I.245, II.112, III.105 ve 206, XIII.35 ve 112, XIV.12

117 Razi, *M.Ğayb*, III.105

118 Razi, *İtikadat*, s.90; Râzî, *M.Ğayb*, III.105 ve 206; XIII.112

119 Razi, *İtikadat*, s.90

120 Ş.Gündüz, *Sabiiler*, s.8

mıştır. Bu ilişki ve bu esnadaki olaylar, İbnü'n-Nedim'de ayrıntılı, Biruni ve Harezmi (ö.387/997)'de ise daha muhtasar olarak söz konusu edilmektedir.¹²¹ Burada, İbnü'n-Nedim ve Harezmi'nin de Harranlıların Keldaniler olduklarını söylediğini ilave edelim. Özet ifadesiyle Abbasi halifesi Me'mun son dönemlerinde Bizans'a sefer niyetiyle Harran'dan geçerken Harran putperestleriyle karşılaşmış, onlara ya Müslüman olmalarını, ya da zümmilik statüsü kazanabilmeleri için Kur'an'da geçen dinlerden birine girmelerini söylemiş ve kendilerine seferden dönünceye kadar mühlet vermiştir. Bunun üzerine bazıları Müslüman, bazıları Hıristiyan olmuş, bir kısmı da kendilerini kurtarmak için Kur'an'da geçen Sabiiler olduklarını söylemişlerdir. Memun bu seferde vefat etmesine rağmen Harranlılar kendi Putperest inançlarını Sabiilik statüsünde devam ettirmişlerdir. Bunlar daha sonraki devirlerde tıp, edebiyat, çeviri ve diğer sahalarda şöhrete kavuşmuşlardır ve bir kısmı halifelelerin saraylarına kadar yükselmişlerdir. Bunlardan Sabit b.Kurra (ö.288/901) gibi bazıları İslam'a karşı hararetle Harran paganizmini savunmuşlardır. Bunun yanında Mezopotamya'da yaşayan Mandeenler kendi gnostik yapılarına uygun olarak Harranlılara karşı sönük bir toplum olarak kalmışlar ve bir bakıma unutulmuşlardır. Bu yüzden Sabiilik Harran putperestliğine bağlı olarak kısaca "yıldızlara ve bunların heykellerine tapınma" olarak tarif edilmeye başlanmıştır. Daha sonraki kaynaklar da hem meseleyi araştırmadan önceki kaynaklara itimad ederek, hem de kapalı bir toplum olan Mandeenlerle görüşme imkanı bulamadıklarından bu yanlış anlayışı devam ettirmişlerdir.¹²² Böylece adı geçen tarihten sonraki İslam kaynakları¹²³ Sabiiliği Vasıt veya Bataih Sabiileri ve Harran Sabiiliği olarak iki kategoride değerlendirmeye başlamışlardır.

2. DUALİST MEZHEPLER

a. Mazdekizm

Asıl ismi Mazdek b.Nâmidân olan Mazdek, Vyy.ın sonlarında yaşamış, İran'da militan bir reform hareketini başlatmıştır. Onun, kadınların ve malların toplum tarafından ortaklaşa kullanılması gerektiği şeklindeki fikri hemen hemen bütün kaynaklarda geçmekte ve Sosyalizm ve Komünizm'in arkaik ve oryantal şekli olarak kabul edilmektedir.¹²⁴

121 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.445-446; Ş.Gündüz, *Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerinde Bir Tahlil ve Değerlendirme*, s.57-59, (Biruni, *The Chronology of the Ancient Nations*, Ed. and tr. by C.H.Schau, London 1879, s.188 ve Harezmi, *Mefatihu'l-Ulum*, Leiden 1968, s.36'dan)

122 Ş.Gündüz, *Sabiiler*, s.2,9

123 Bkz. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.442-456; Biruni, *el-Asaru'l-Bakıye*, 206, 318-323, 331; Bağdadi, *Usulü'd-Din*, s.325; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.255

124 Fred L.Parrish, "Mazdak", An Encyclopaedia of Religion, Ed.V.Ferm, Patterson New Jersey 1959, s.477; G.Gaöli, "Mazdakizm", Ency. of Relg., Ed.M.Eliade, IX.302; Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire 1357/1938, s.88-89; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.479; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.331; Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.26; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.249; F.Vecdi, *D.Maarif*, VIII.454; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Trc. Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s.175

Mesudi, Bağdadi, Ebu'l-Meali, Şehristani ve Razi gibi İslam bilginleri Mazdekizm'in Mecusilikten ayrıldığını söylemektedirler.¹²⁵ Böylece adı geçen İslam bilginlerine göre Mazdekizm'in ayrı bir din değil de, Mecusiliğin heretik bir kolu kabul edilmesinin daha doğru olduğunu düşünüyoruz. Bu yüzden burada biz de Mazdekizm'i Mecusi kökenli bir mezhep olarak ele almayı daha uygun gördük. Mesudi'ye göre bu ayrılığın sebebi, Mazdek'in Zerdüş'tün kitabını yanlış tevیل ederek batıni bir anlayışa sapması ve böylelikle Zerdüş'tün yolundan ayrılmasıdır.¹²⁶ Ayrıca bu kişinin malları ve kadınları toplumun ortak menfaatine açması da Ortodox Mecusiler arasında büyük tepkiyle karşılanmış ve sert tartışmalara sebep olmuştur.¹²⁷

Şehristani'nin verdiği bilgiye göre Mahaniyye fırkası, Kûziyye, Ebu Müslimiyye ve Esbidhâmekiyye ile birlikte Mazdekizm'in fırkalarından birisidir.¹²⁸ Razi, İtikadat'ında Maniheizm gibi Mazdekiyye'yi de Senevi fırkalardan biri olarak sayar.¹²⁹ Ancak Muhassal'da yaptığı tasnifte Mazdekizm'den söz etmez, Onun yerine Mahaniyye'yi koyar, fakat görüşlerini açıklamaz.¹³⁰ Razi, Mahaniyye'yi, Mazdekizm'in görüşlerini en iyi aksettiren fırka olarak kabul etmiş ve bu yüzden Mazdekiyye'yi temsilen sadece onun adını zikretmiş olmalıdır. Razi gibi Şehristani de Mahaniyye'nin yalnızca adını zikrederek görüşlerinden söz etmez. Ona göre Mahaniyye, Mazdekiyye'nin fırkalarından birisidir. Diğerleri Kûziyye, Ebû Müslimiyye ve Esbidhâmekiyye'dir.¹³¹

Şehristani'ye göre Mazdek Nuşirevan'ın babası Kubaz zamanında ortaya çıkmış, Kubaz'ı kendi görüşüne davet etmiş, o da kabul etmiştir. Nuşirevan Mazdek'in durumuna muttali olunca onu öldürmüştür. Mazdek'in alem görüşü Mani gibidir. Ancak Mazdek şöyle demektedir: "Nur kast ve ihtiyar ile yapar, zulmet ise şiddet ve ittifak üzerine yapar. Nur alim ve hassastır, zulmet cahil ve kördür".¹³² Mazdek'in mezhebinin aslı üç şeyin kıdemi üzerine kuruludur: Su, toprak, ateş. Bu üçünün karışımından hayır ve şer ilahı meydana gelmiştir. Hayır Tanrısı bunların safvetinden, şer Tanrısı da tortusundan, kirinden ve pasındandır.¹³³

Beyanu'l-Edyan'a göre Kubaz b.Firuzan zamanında Nesa şehrinde Mazdek isimli birisi ortaya çıkmış, peygamberlik iddia etmiştir. Bazı insanları Zerdüş'tün şeriatından döndürmüş, malları ve kadınları herkese ortak etmiştir. Mezhebi, bu mal ve kadınların bütün insanların ortak mülkü olmasıdır. Nuşirevan'ın kendisiyle tartışıp onu delille susturması ve öldürmesine kadar davetini yaymaya devam etmiştir.¹³⁴

125 Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.88-89; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.331; Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.26; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1.249; FRazi, *İtikadat*, s.89

126 Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.88-89

127 FL.Parrish, *"Mazdak"*, s.477

128 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1.250

129 FRazi, *İtikadat*, s.88-89

130 FRazi, *el-Muhassal*, s.90

131 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1.250

132 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1.249

133 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1.249

134 Ebu'l-Meali, *B.Edyan*, s.26

Razi de İtikadat'ında Mazdekizm hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Mazdek b.Nâmidân'ın taraftarlarıdır. Mazdek, adil Nuşirevan'ın babası Kûbâz b.Firûz'un zamanında Mûbezân beldesinin ateş bakıcısı idi. Sonra peygamberlik iddia etmiş ve ibâha dinini (hiç bir yasak tanımayan, özellikle mal ve kadın olmak üzere her şeyi ortak kullanıma açan bir inanç ve anlayış) ortaya koymuştur. Kûbâz, karısını kendisinden faydalanmaları için başkalarına yollamış, Nuşirevan bundan çok üzüntü duymuş ve babasına; "bana izin ver, onunla tartışayım, eğer beni susturursa ona itaat ederim, yoksa onu öldürürüm", demiştir. Nuşirevan'la tartışan Mazdek yenilmiş ve Nuşirevan da onu ve tabilerini öldürmüştür. Zamanımızda ibaha fikrinden olan herkes işte bunların kalıntısıdır".¹³⁵

Mazdek'in, Nuşirevan'ın babası Kubaz b.Firuz zamanında ortaya çıktığı, kadınları ve malları toplumun ortak kullanımına açtığı ve Nuşirevan tarafından öldürüldüğü hususunu Mesudi, İbnü'n-Nedim gibi diğer bazı İslam kaynakları da ifade etmektedirler. Ferid Vecdi de aynı görüştedir.¹³⁶

Bazı İslam kaynakları, Mazdek'in böyle bir fikre saplanmasının sebebi-nin, insanları bu iki şey yüzünden anlaşmazlığa düşmekten korumak olduğunu belirtmişlerdir. Şehristani'ye göre Mazdek, insanları buğzdan, anlaşmazlıktan, nefretten, öldürmekten men etmekteydi. Bütün bunların sebebi-nin mal ve kadın olduğunu görünce insanları bunlardan kurtarmak için mal ve kadını toplumun ortak kullanımına açmıştır. İnsanlar su, ateş ve yiyeceği kullandıkları gibi mal ve kadını da ortak kullanacaklardı.¹³⁷ Ancak böylelikle daha büyük bir anarşi ve karışıklığa sebep olmuştur. Malatî'nin verdiği bilgiler ışığında da, Mazdek'e göre Allah dünyayı yaratmış ve Adem'i orada yerleştirmişti. Adem dünya nimetlerinden yer ve kadınlarıyla evlenirdi. Adem ölmeden önce, dünyayı kendi oğulları arasında eşit olarak paylaştırmıştı. Bu durumda kadınlarda ve mallarda hiç birinin diğerine üstünlüğü yoktu. Böyle olunca, daha sonra bu eşitlik bozulduğu zaman, hırsızlık, hıyanet, hile veya diğer her hangi bir yolla birisinin karısını ve malını almak helal demektir. İnsanlar arasında eşitlik sağlanıncaya kadar fazla mal ve kadın haramdır. Bunların hepsi toplumun ortak malıdır.¹³⁸

b. Deysaniyye

Deysaniyye'nin kurucusu, İslami kaynaklarda İbn Deysan (ö.222), Süryanice'de Bar Daysan, Batı dünyasında da Bardesanes olarak geçmektedir. İbn Deysan erken devir Süryani gnostik sistemleri ile Maniheist gnostisizmi üzerinde etkili olmuş bir düşünürdür.¹³⁹ İslam kaynakları Deysaniyye ile ilgili bilgileri muhtemelen günümüze kadar ulaşmayan Süryani kaynaklardan almışlardır.¹⁴⁰

135 FRazi, *İtikadat*, s.89

136 Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.88-89; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.479-480; M.Ferid Vecdi, *D. Maarif*, VIII.453

137 Şehristani *el-Milel ve'n-Nihal*, I.249

138 el-Malati, *et-Tenbih ve'r-Red*, s.92

139 Mustafa Öz, *"Deysaniyye"*, *DİA*, İstanbul 1994, IX.270

140 M. Öz, *"Deysaniyye"*, IX.270-271

Maturidi'nin verdiği bilgiler ışığında Deysaniyye'ye göre Nur'un tamamı beyaz, Zulmet'in tamamı ise siyahtır. Nur canlı, zulmet ise ölüdür ve Nur kendi isteğiyle Zulmet'e karışmıştır. Bir kısım Deysaniyye'ye göre ise Nur Zulmet'e istemediği halde karışmıştır. Hareket Nur'dan, sükunet ise Zulmet'tendir.¹⁴¹

İbnü'n-Nedim, İbn Deysan'a, kenarında doğduğu nehre nisbetle bu ismin verildiğini söyler. İbn Deysan Mani'den önce yaşamıştır, görüşleri birbirine yakındır, aralarında nurun ve zulmetin karışması noktasında ihtilaf vardır. Deysaniyye bu konuda ikiye ayrılmıştır. Birisi, nurun zulmetle kendi ihtiyarıyla onu ıslah etmek için birleştiğini, ondan ayrılmak istediğinde bunun mümkün olmadığını söylemiştir. Diğeri, nurun zulmeti kaldırmak istediğini, ancak istemeden ona benzediğini söylemiştir. İbn Deysan nurun bir cins, zulmetin de ayrı bir cins olduğunu söylemiş, bazı Deysaniler ise zulmetin nurun aslı olduğunu söylemişlerdir. Yine nurun diri, hissedici ve bilici olduğunu, zulmetin ise ölü olduğunu, hissedici ve bilici özelliği bulunmadığını söylemektedirler. İbnü'n-Nedim, Deysaniyye mensuplarının eskiden beri Irak'ta Batâih'te bulduklarını, bir kısmının Çin ve Horasan'a dağıldığını söylemiştir. Son olarak İbn Deysan'a Kitabu'n-Nur ve'z-Zulme, Kitabu Ruhaniyeti'l-Hak, Kitabu'l-Müteharrık ve'l-Cemâd adlı kitapları nispet etmektedir.¹⁴²

Şehristani, Deysan'ın taraftarları olan Deysanilerin, nur ve zulmet şeklinde iki asıl kabul ettiklerini, nurun kasdı ve ihtiyari olarak hayrı işlediğini, zulmetin de tab'an ve zorunlu olarak şerri işlediğini söyler. Şehristani nurun diri, alim, kadir, hissedici, idrak edici olduğunu, hareketi, hayatı ve canlılığı oluşturduğunu; zulmetin ise ölü, cansız, cahil, aciz, hissetmeyen ve idrak etmeyen bir varlık olduğunu, hareket ve temyiz kabiliyetinin bulunmadığını söylemektedir.¹⁴³

Razi, Deysaniler hakkında şu bilgileri vermektedir: "Deysaniler Maniheistler gibi nur ve zulmetin kadim olduğunu söylemektedirler. Bunlarla Maniheistler arasındaki fark şudur: Maniheistler nurun da zulmetin de diri olduğunu, Deysaniler ise nurun diri, zulmetin ise ölü olduğunu söylemektedirler".¹⁴⁴

Şehristani ve Razi'nin, Deysaniyye'ye göre nurun diri, zulmetin ölü olduğu şeklindeki görüşü, Bakıllani tarafından da dile getirilmiştir.¹⁴⁵ Bütün bunları Nesefi de ifade ederek, nurun diri olması özelliğine bağlı olarak işlerini kendi ihtiyarıyla, zulmetin ise ölü olduğundan dolayı kötülükleri tabiatının gereği yaptığını söylemekte, Maniheistlere göre ise her ikisinin de diri ve muhtar olarak işlerini kendi irade ve ihtiyarları ile yaptıklarını belirtmektedir.¹⁴⁶ Aynı görüşleri İ.Hazm¹⁴⁷ ve Bağdadi de paylaşmaktadır.¹⁴⁸

141 Maturidi, *K. Tevhid*, s.163-164

142 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.474

143 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.250

144 R.Razi, *İtikadat*, s.88

145 Ebu Bekr Muhammed b. Et-Tayyib el-Bakıllani, *et-Temhid fi'r-Redd ale'l-Mülhideti'l-Muatıla ve'r-Rafidati ve'l-Havaric ve'l-Mutezile*, Tak.ve Ta'l. Mahmud Muhammed el-Hudayri-Muhammed Abdu'l-Hadi Ebu Reyde, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1366/1947, s.73

146 Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille*, I.132, 134

147 İ.Hazm, *K.el-Fasl*, I.35-36

148 Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.121

İbn Hazm'a göre kalamcılar, Deysan hakkında yanlış bilgi vererek onun Mani'nin talebesi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yanlıştır, çünkü Deysan Mani'den önce yaşamıştır. Mani'nin kitaplarında ondan bahsetmesi bunun delilidir. Deysan ile Mani arasında nurun ve zulmetin diri olup olmaması konusundan başka görüş ayrılığı yoktur. Mani'ye göre karanlık diri ve canlı iken Deysan'a göre ölü durumundadır.¹⁴⁹ İbnü'n-Nedim de Deysan'ın Mani'den önce olduğunu, görüşlerinin Mani'ye yakın olduğunu söylemektedir.¹⁵⁰ Şehristani de, belirtilen husus dışında, Mani'nin görüşlerini Deysan'dan aldığını söylemektedir.¹⁵¹

c. Markuniyye

Diğer bir dualist fırka olan Markuniyye hakkında da İslam kaynaklarında birbirine benzer görüşler ileri sürülmektedir. Maturidi'nin senevi firkalar arasında yer verdiği Markuniyye, Nur'un yukarıda, Zulmet'in ise aşağıda olduğu kanısındadır. Bu ikisinin arasında Nur da Zulmet de olmayan üçüncü bir "muaddil/aracı" bulunmaktadır.¹⁵²

Şehristani'ye göre Markuniyye Nur ve Zulmet diye iki asıl olduğunu söylemiş, ancak bunların arasında "Muaddil" isimli üçüncü bir asıl/aracıyı kabul etmiştir. Muaddil, iki asıl birbirine bağlar ve birbiriyle karıştırır. Bu iki ayrı asıl, ancak bu vasıta ile birbirine karışır. Bu aracı, Nur'dan aşağıda, Zulmet'ten yukarıdadır. Bu üç asılın birleşmesinden alem oluşmuştur. Bazıları, Nur Tanrı olduğu için karanlık olan Şeytan'la birleşemez, birleşmeleri için üçüncü bir asla ihtiyacı vardır, demişlerdir.¹⁵³ Bir çok konuda Şehristani'nin görüşlerini tekrarlayan Razi de Markuniyye hakkında, "Nur ve Zulmet arasında bir aracı kabul edip, buna 'muaddil' adını verenlerdir" demektedir.¹⁵⁴

Görüldüğü gibi Markuni dualizminde kadim varlıkların sayısı iki değil üç olmaktadır. Makdisi de yukarıda işaret ettiğimiz gibi, sayıları kaç olursa olsun Tanrının karşısına başka kadim varlıklar çıkaran bütün görüş ve inançları dualist olarak nitelemişti.¹⁵⁵ Makdisi, Markuniyye'nin de iki yerine üç prensip, yani üç kadim varlık kabul ettiğini söylemiştir. Üçüncü varlık, ilk iki prensip arasında denge unsuru olan, her ikisinden yaratıldığı halde bunların cinsinden olmayan bir ara varlıktır. Eğer bu ara varlık olmazsa, nur ve zulmetin, aralarındaki nefret duygusundan dolayı birleşmeleri ve alemleri oluşturmaları mümkün olmazdı.¹⁵⁶

Cüveyni ve Nesefi de bu üçüncü asla işaret etmişlerdir.¹⁵⁷ Maturidi de bu üçüncü aracı unsurun duyuya ve algıya sahip (hassas ve derrak) olan "insan"

149 İ.Hazm, *K.el-Fasl*, I.35-36

150 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.474

151 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I.252

152 Maturidi, *K.Tevhid*, s.171

153 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nial*, I.252

154 FRazi, *İtikadat*, s.89

155 Bkz., Makdisi, *el-Bed'u ve't-Tarih*, IV.24

156 Makdisi, *el-Bed'u ve't-Tarih*, IV.24

157 Cüveyni, *eş-Şamil*, s.118, 130; Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille*, I.134

olduğunu söylemektedir. Onlara göre bu insan “bedendeki hayat”tır.¹⁵⁸ İbnü'n-Nedim de alemin aslı olan nur ve zulmeti birleştiren ve karıştıran üçüncü asla dikkat çekmiştir. İbnü'n-Nedim de bu üçüncü aslın ne olduğu konusunda ihtilaf edildiğini belirtmektedir. Bazıları bu üçüncü aslın “hayat” olduğunu ve onun da gerçekte “İsa” olduğunu söylemiş, bazıları da eşyayı emri ve kudreti ile var eden “Tanrı” olduğunu, İsa'nın da bu Tanrının elçisi olduğunu söylemiştir. Buradan hareketle İbnü'n-Nedim bu fırkanın senevi bir fırka olmasından ziyade Hristiyanlara ait bir fırka olduğunu söylemektedir. Aynı noktaya EVecdi de işaret etmektedir.¹⁵⁹

Görüldüğü üzere İslam kaynaklarının çoğunluğu bu mezhebi “Markuniyye” adı altında, Nur/Zulmet şeklindeki dualist karakterini birinci plana alarak senevi fırkalar arasında zikretmektedirler. Aşağıda geleceği üzere Batılı kaynaklar ise, “Marcionism” adıyla, dualist karakterine işaret ederek, Hz.İsa'ya yüklenen “vasıta/muaddil” rolünden dolayı Hristiyan mezhepleri arasında saymakta, buradan hareketle günümüz İslam bilginleri de aynı yolu takip etmektedirler.

Mezhebin kurucusu Marcion, M.S. II.yy.da yaşamış bir Hristiyan reformcusudur. 100 yılında Pontus'ta doğmuş, II.yy.ın ortalarında Roma'ya gitmiştir. Asıl önemi, Hristiyanlığın Yahudilikle ilgisini tamamen kesmeye çalışması noktasında toplanmaktadır. O, Hristiyanlığın Yahudilik ve Eski Ahit'le ilgisinin kalmadığını söylemiş, tamamen yeni bir din olduğunu savunmuştur.¹⁶⁰ Yeni Ahit'ten de Luka İncili ve Pavlos'un mektuplarını kabul etmiştir.¹⁶¹

Pavlos'un fikirlerini kendi doktrini için zemin oluşturan ve ona aşırı bağlılığıyla tanınan¹⁶² Marcion'a göre dünyayı yaratan İsa'nın babası kabul ettiği Ulu Tanrı değil, ondan ayrı bir varlık olan Demiurg'dur.¹⁶³ Bu durumda dualist anlayışa uygun olarak iki Tanrı ortaya çıkmaktadır. Birincisi Yahudi metinlerinde gösterilen “yaratıcı veya adil Tanrı” (demiurg), diğeri İsa tarafından bildirilen “hayır Tanrısı veya iyi Tanrı”. Birincisi dişe diş, göze göz isterken, öbürü bir yanağına vurana diğer yanağını çevirmeyi istemektedir.¹⁶⁴ Birinci Tanrı israil oğullarına Tevrat'ı indirmiştir. Bu Tanrı alem üzerinde hüküm sürerken ikincisi ortaya çıkarak birincinin bütün hükmünü iptal etmiş, İsa'da kendini göstererek insanlığı hatalarından kurtarmıştır. Bu fırkanın, Yahudiliği ve Eski Ahid'i kabul etmemesinin sebebi de budur.¹⁶⁵

158 Maturidi, *K.Tevhid*, s.171

159 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.475; EVecdi, *D.Maarif*, VIII.455

160 FFBruce, “*Marcionism*”, *The Penguin Dictionary of Religions*; Ed. J.R.Hinnels, New York 1984, s.203; M.S.Enslin, “*Marcion, Marcionism*”, *An Ency. of Religion*, Ed.VFerm, Patterson New Jersey 1959, s.468; E.Sankçioğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.330-331; Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, s.121-122

161 Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, s. 237

162 M.S.Enslin, “*Marcion, Marcionism*”, s.468; E.Sankçioğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.330

163 E.Sankçioğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.330

164 M.S.Enslin, “*Marcion, Marcionism*”, s.468; Vafi, *e-Esfaru'l-Mukaddese*, s.121-122

165 Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, s.121-122

Dünya'nın İsa'nın babası tarafından yaratılmadığı görüşü Marcion'u zorunlu olarak asketik hayata yöneltmiştir.¹⁶⁶ Pavlus'a aşırı bağlılığı kilisece yadırganmış, dünyanın Yahudi Tanrısı tarafından yaratıldığı görüşü şeytanın eseri olarak ilan edilmiş, Hıristiyanlığı Yahudilikten tamamen ayırmak istemesi ve Eski Ahid'i reddi ise zındıklık olarak vasıflandırılmış ve 144 yılında afaroz edilerek kiliseden çıkarılmıştır.¹⁶⁷ Bunun üzerine yeni bir kilise kuran Marcion İtalya, Afrika ve özellikle Mısır'da yayılmasını sürdürmüş, batıda 150-190 yılları arasında, doğuda IV. y.a kadar Katolik ve Ortodoks mezhepleri için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Nihayet imparatorun zındıklar hakkındaki kanunuyla kilisesi tarihten silinmiş ve X. yy.da tamamen ortadan kalkmıştır.¹⁶⁸

SONUÇ

İslam bilginlerinin ve Müslüman Dinler tarihçilerinin dualist dinler ve mezhepler hakkında verdiği bilgilerin göz ardı edilemeyecek derecede önemli hususlar içerdiği görülmektedir. Bu bilgilerin genel bir değerlendirmesini yaptığımızda aşağıdaki sonuçlara ulaşmamız mümkündür:

1. İslam bilginleri bütün dualist dinleri ve mezhepleri "Seneviyye" genel başlığı altında ele almışlardır.

2. Dualist dinlerin ve firkaların ortaya çıkışı "kötülük problemi" ile ilişkili görülmektedir. Bazı insanlar kötülüğün yaratılmasını, her türlü hayır ve iyiliğin kaynağı olan Yüce Tanrı'ya nispet edememişler, bu yüzden kötülük ve şerri yaratan başka bir Tanrı'nın olması gerektiğine inanmışlardır.

3. İslam bilginleri Mecusiliği monoteist kökenli kabul etmekle birlikte, Mecusiliğin daha sonra dualist karakteri ile belirginleştiğini ifade etmişler, Mecusi dualizmini de diğer dualistik görüşlerden ayırmışlardır. Buna göre Dualizmde (özellikle Maniheist dualizmde) Nur ve Zulmet ezeli ve ebedi iken, Mecusi dualizminde Nur/Tanrı ezeli, fakat Zulmet/Şeytan hadistir ve sonradan ikinci bir tanrısal güç olarak Tanrı'nın karşısına çıkmıştır. İslam bilginleri bunun yanında Mecusi dualizminin ortaya çıkışı konusunda çeşitli mitolojik rivayetleri de eserlerine almışlardır. Bu, onların senevi anlayışa yaklaşımları yanında, Mitolojiyi algulayış ve değerlendirişlerini de göstermektedir.

4. İslam bilginlerinin eserlerinde Sabiilik konusunda belirli derecede bir karmaşa söz konusudur. Hatta bazı bilginler, aslında tam bir putperest olan Harran Sabiilerini gerçek Sabii gösterme yanılığısına düşmüşlerdir.

5. İslam kaynakları Maniheizm'i çeşitli dinlerin karışımı senkretik bir din olarak kabul ederken Mazdekizm'i Mecusiliğin heretik bir mezhebi olarak kabul etmişlerdir.

6. Batılı kaynakların, Hz İsa'ya yüklenen "Muaddil/Aracı" rolünden dolayı dualist anlayışlı bir Hıristiyan fırkası olarak zikrettikleri Markuniyye/Marcionism'i, İslam kaynaklarının çoğunluğu dualist karakterli olduğunu söyleyerek senevi firkalar arasında zikretmişlerdir.

166 E.Sarıçoğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.330; Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, s.122

167 E.Sarıçoğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.330

168 E.Sarıçoğlu, *B.G.Dinler Tarihi*, s.330-331; Vafi, *el-Esfaru'l-Mukaddese*, s.122